UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA

Cu titlu de manuscris
C.Z.U.:327.58(4-672:478)(043)

ENACHI ANDREI

DIASPORA CA ACTOR AL RELAȚIILOR INTERNAȚIONALE ÎN PROCESUL DE EUROPENIZARE: (CAZUL REPUBLICII MOLDOVA)

SPECIALITATEA 562.01 TEORIA ŞI METODOLOGIA RELAŢIILOR INTERNAŢIONALE ŞI A DIPLOMAȚIEI

Rezumatul tezei de doctor în științe politice

CHIȘINĂU, 2023

Teza a fost elaborată în cadrul Universității de Stat din Moldova, Departamentului Relații Internaționale.

Conducător științific:
VASILESCU Grigore, doctor habilitat în filosofie, profesor universitar.

Referenţi oficiali:
MORARU Victor, doctor habilitat în ştiinţe politice, profesor universitar, vicepreședinte al Academiei de Științe a Moldovei, membru corespondent.
PANTA Rodica, doctor în științe politice, lector universitar, manager de proiect, Universitatea Liberă Internațională din Moldova.

Componenţa Consiliului Științific Specializat:
SOLOMON Constantin, doctor habilitat în ştiinţe politice, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova, președinte;
CEBOTARI Svetlana, doctor habilitat în ştiinţe politice, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova, secretar;
TEOSA Valentina, doctor habilitat în științe politice, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova, membru;
EJOVA Cristina, doctor în ştiințe politice, conferențiar universitar, Universitatea de Stat din Moldova, membru;
MORARI Cristina, doctor în ştiinţe politice, lector universitar, Universitatea de Stat din Moldova, membru;
CASIADI Oleg, doctor în filosofie, conferențiar universitar, Academia „Ștefan cel Mare” a Ministerului Afacerilor Interne, membru;
PÎRȚAC Grigore, doctor în științe politice, conferențiar universitar, Universitatea de Studii Europene din Moldova, membru.

Susținerea va avea loc la data de 21 decembrie 2023, ora 14.00, în cadrul ședinței Consiliului Științific Specializat D 562.01-23-81, Blocul Central al Universității de Stat din Moldova, sala 222 (mun. Chișinău, str. A. Mateevici, nr. 60, MD 2009, Republica Moldova).

Teza de doctor şi rezumatul pot fi consultate la Biblioteca Centrală a Universității de Stat din Moldova şi pe pagina web a ANACEC (www.anacec.md).

Rezumatul a fost expediat la 15 noiembrie 2023.

Secretar ştiinţific al Consiliului Ştiinţific Specializat,
CEBOTARI Svetlana, doctor habilitat în ştiinţe politice, profesor universitar _____

Conducător științific,
VASILESCU Grigore, doctor habilitat în filosofie, profesor universitar _____

Autor
ENACHI Andrei

© Enachi Andrei, 2023 _____

CUPRINS:

REPERE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII 4
CONȚINUTUL TEZEI DE DOCTORAT 10
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI 24
BIBLIOGRAFIE 28
LISTA PUBLICAȚIILOR AUTORULUI LA TEMA TEZEI 31
ADNOTARE (în limbile română, engleză și rusă) 32
FOAIA PRIVIND DATELE DE TIPAR 35

REPERE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII

Actualitatea și importanța temei investigate derivă din contextul internațional contemporan caracterizat de un amplu proces de globalizare, de porozitatea sporită a granițelor naționale, precum și de apariția unor noi actori ai relațiilor internaționale. În condițiile globalizării economice și politice, fenomenul migrației și ca urmare apariția diasporelor, a început să dobândească un rol important în formarea sistemului modern de relații internaționale.

În cadrul relațiilor bilaterale și multilaterale dintre state, diaspora se constituie din ce în ce mai mult drept un factor important care facilitează raporturile social-economice, atrage investiții și care contribuie la încheierea acordurilor de cooperare. Actualmente, în cadrul relațiilor internaționale se observă consolidarea politicilor statelor de a valorifica potențialul diasporei prin implicarea acesteia în procesul de dezvoltare a spațiilor de origine. Canalizarea acestui potențial al diasporei a început prin prevederea unui rol normativ-instituțional al diasporei în cadrul strategiilor de dezvoltare, programelor de guvernare, politicilor interne și al celor externe.

În timp diaspora a devenit o verigă importantă care conectează procesele corelate dezvoltării și europenizării, iar prin aprofundarea raporturilor statelor cu diaspora și, respectiv, a legăturii dintre migrație și dezvoltare, are loc eficientizarea transferului de valori, experiență și competențe atât la nivel intracomunitar, cât și la nivelul statelor partenere ale UE. Această tendință este caracterizată prin apariția de noi instituții, strategii și politici publice care favorizează antrenarea diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare. În consecință, diaspora a devenit un instrument diplomatic la care se apelează tot mai des pentru facilitarea politicii externe, pentru promovarea agendei de dezvoltare și pentru implementarea practicilor instituționale europene.

Includerea diasporei în cadrul strategiilor de politică externă, drept instrument pentru consolidarea raporturilor bilaterale și multilaterale dintre state, confirmă statutul lor special și tendința de a fi considerate drept actori nestatali ai relațiilor internaționale, datorită resurselor de care dispun și a influenței lor asupra unor procese social-politice importante atât la nivel regional, cât și internațional.

Republica Moldova, prin asumarea europenizării și a procesului de integrare europeană, s-a alăturat tendințelor de valorificare a potențialului migrației și a diasporei în cadrul procesului de dezvoltare și a celui de europenizare.

Descrierea situației în domeniul de cercetare și identificare a problemei de cercetare. Prezenta lucrare analizează cadrul conceptual privind diaspora ca actor al relațiilor internaționale și rolul diasporei în procesul de europenizare al Republicii Moldova. Astfel, aceasta cuprinde o evaluare a cadrului instituțional și normativ și a raporturilor statului cu diaspora, prin evidențierea principalelor mecanisme, politici și rolul instituțiilor-cheie implicate (organizații internaționale, instituții de stat,

asociații ale diasporei, organizații regionale și internaționale), care confirmă rolul important al diasporei în cadrul relațiilor internaționale, precum și necesitatea valorificării potențialului diasporei ca partener în procesul de europenizare.

Actualitatea cercetării decurge și din raportarea la problemele stringente ale Republicii Moldova, precum migrarea populației peste hotarele țării, avansarea parcursului european, asigurarea securității sociale și a perspectivelor de dezvoltare. Societatea noastră are un interes aparte pentru diaspora moldovenească pentru că aceasta are un impact major asupra viitorului țării, dezvoltării și europenizării acesteia.

Acest imperativ al rolului diasporei asupra europenizării se conturează și sub aspectul de securitate regională și aici vom face referire la războiul din țara vecină, Ucraina, la criza umanitară și impactul social-economic al acestei crize asupra țării noastre. Este o situație dramatică și dificilă în care Republica Moldova poate miza pe ajutorul UE și pe mobilizarea diasporei moldovenești pentru gestionarea acestei situații. Aportul diasporei în procesul europenizării se manifestă preponderent prin mobilizarea resurselor proprii, facilitarea obținerii asistenței internaționale pentru dezvoltarea și reformarea instituțiilor statului, precum și prin preluarea practicilor europene la nivel societal.

În prezent, se remarcă creșterea interesului cercetătorilor față de aspectele teoretice și practice ale contribuției diasporei asupra relațiilor internaționale. O atenție aparte este acordată aspectelor de diplomație și rolului diasporei în cadrul procesului de europenizare, din perspectiva de dezvoltare a statelor de origine. Aceste abordări noi sunt dictate de contextul globalizării și modernizării raporturilor interstatale în cadrul cărora diaspora are un rol tot mai mare, atât la nivel politic, social și economic, cât și cultural, identitar, dar și de mobilizare a resurselor adiționale pentru dezvoltare.

Pe parcursul desfășurării cercetării științifice, pentru realizarea tezei de doctorat, a fost studiată o bogată bibliografie alcătuită din lucrări generale şi de specialitate, din documente oficiale ale Uniunii Europene, ale organizațiilor internaționale, acte instituționale și normative ale României și Poloniei.

Cercetarea este realizată în baza analizei diferitor surse primare, precum legislația Republicii Moldova, Georgiei, Armeniei, României și a Republici Polone. De asemenea, au fost consultate o serie de directive și comunicări ale instituțiilor europene, ale Comisiei Europene, ale Parlamentului European și ale Consiliului Europei, a fost studiată literatura de specialitate din diverse state: Statele Unite ale Americii, Marea Britanie, Franța, Federația Rusă, Ucraina, Republica Moldova.

Totodată, pentru elaborarea acestei lucrări au fost evaluate mai multe politici, programe și strategii naționale din Republica Moldova, care vizează consolidarea raporturilor statului cu diaspora moldovenească, politicilor de cooperare și implicare a diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare. Studiul cuprinde și o analiză a altor politici conexe, deoarece a fost necesar să fie

aplicată o abordare cuprinzătoare și intersectorială. Printre sursele utilizate menționăm literatura academică, rapoartele instituțiilor publice, ale organizațiilor internaționale și ale organizațiilor neguvernamentale, teze de doctorat, legislație națională și internațională, documente de poziții, documente de politici publice, rapoarte și date statistice. Totodată, pentru completarea bibliografiei au fost folosite surse din spațiul virtual, cum ar fi paginile web ale organizațiilor diasporei moldovenești, rapoartele de activitate ale acestora, precum și interviurile realizate cu exponenții acestor organizații.

Pentru a forma baza conceptual-teoretică a acestei lucrări și a aborda fenomenul diasporei și rolului ei în relațiile internaționale, au fost consultate lucrări fundamentale din domeniul științelor politice, și a sociologiei politice. Printre cei mai recunoscuți autori se regăsesc: G. Sheffer [39], W. Safran [37], A. Medam [23], R. Cohen, C. Fischer [8], K. Knott, S. McLoughlin [21], F.B. Adamson și M. Demetriou [2], M. Boyle și R. Kitchin Boyle [4].

Printre cei mai reprezentativi cercetători la nivel național care au analizat problema migrației și a formării diasporei moldovenești, reușind să publice mai multe studii și lucrări însemnate asupra acestui subiect se regăsesc V. Moșneaga [28], V. Moraru [25], Gh. Rusnac [23], D. Cheianu-Andrei [9], D. Lozovanu, E. Deleu, C. Solomon [37], S. Porcescu [30], O. Maciuca [22], N. Putină [31] ș.a.

Aspecte importante privind procesul de europenizare a Republicii Moldova au fost cercetare la nivel național de către autori precum: G. Vasilescu [40], V. Moraru [25], C. Solomon [37], S. Cebotari [6], C. Ejov [15], V. Juc [19]. Lucrările și cercetările autorilor menționați au avut o contribuție semnificativă asupra dezvoltării abordărilor naționale privind fenomenul diasporei și procesului de europenizare.

Noutatea și originalitatea științifică constă în evidențierea rolului instituțiilor naționale în raporturile statului cu diaspora și a impactului acestora asupra mobilizării diasporei în procesul de europenizare, evidențierea contribuției diasporei asupra politicii interne și externe. Lucrarea de față are ca scop să demonstreze teza conform căreia diaspora poate influența politicile interne și externe ale statului, contribuind la procesul de dezvoltare și europenizare.

Studiile realizate până acum arată că diaspora moldovenească se află la o etapă incipientă de formare și consolidare. Aceasta este percepută ca fiind fragmentată, dar în proces de unificare și integrare în asociații și organizații locale, regionale și internaționale.

De asemenea, în cadrul cercetărilor naționale, prezentul studiu este unul dintre primele încercări de argumentare a necesității studierii mecanismelor de corelare dintre diasporă și procesul de europenizare și contribuția diasporei asupra europenizării Republicii Moldova, reoferindu-se la natura specifică și complexă a acestor raporturi.

În cadrul lucrării a fost analizată implicarea instituțiilor abilitate în interacțiunea statului cu diaspora, specificul diasporei moldovenești și raporturile sale cu Republica Moldova. Un alt aspect important al tezei este analiza modelelor europene și internaționale de antrenare a diasporei în procesul de europenizare de către statele aflate în proces de aderare la UE și a celor care au aderat și trec printr-un proces de europenizare fiind deja state membre; state care au generat sau folosesc bune practici de aplicare și evaluare a interacțiunilor instituționale dintre stat și diaspore, practici care pot fi transpuse și de Republica Moldova.

Scopul și obiectivele lucrării. Scopul lucrării constă în analiza conceptual-teoretică și aplicativă a diasporei în calitate de actor internațional, precum și rolul acesteia în procesul de europenizare a Republicii Moldova. Pentru realizarea scopului propus au fost stabilite următoarele **obiective**:

1) analiza dimensiunii istoriografice a cercetării fenomenului diasporei și rolului acesteia în procesul de europenizare;

2) analiza conceptual-teoretică asupra diasporei și a procesului de europenizare;

3) determinarea dimensiunii metodologice privind cercetarea fenomenului diasporei și a rolului acesteia în procesul de europenizare;

4) examinarea politicilor și strategiilor de antrenare a diasporei în procesul de europenizare;

5) examinarea experienței și bunelor practici privind integrarea diasporei în procesul de europenizare (cazul Georgiei, Armeniei, României și Poloniei);

6) determinarea particularităților diasporei moldovenești, cadrului normativ și instituțional al raporturilor dintre stat și diasporă în procesul de europenizare;

7) elaborarea concluziilor și recomandărilor practice privind integrarea diasporei în politicile și strategiile de europenizare a Republicii Moldova.

Prin tratarea acestor obiective specifice, în cadrul cercetării au fost elaborate concluziile și recomandările de rigoare care urmează să fie transpuse în activitatea practică a instituțiilor statului și organizațiilor pentru care aceste recomandări au fost înaintate, aspecte practice care pot fi utilizate pentru a asigura participarea cât mai activă a diasporei în procesul de europenizare a Republicii Moldova.

Ipoteza principală a tezei de doctor susține faptul că diaspora are un rol important și poate fi considerată drept un actor internațional care are o contribuție importantă în procesul de europenizare. În cazul Republicii Moldova, diaspora moldovenească este la etapa primară de formare și consolidare, iar raporturile statului cu diaspora sunt la etapa dezvoltării. Interacțiunea stat-diasporă are un potențial semnificativ pentru antrenarea diasporei în procesul de europenizare a Republicii Moldova, atât prin

intermediul ajustării cadrului instituțional și normativ, cât și prin diplomația publică și politica internă și externă.

Sinteza metodologiei de cercetare şi justificarea metodelor de cercetare alese. Complexitatea materialului științific analizat, scopul şi obiectivele înaintate au generat utilizarea unor metode de cercetare specifice. În cadrul cercetării a fost aplicată metoda **analizei politicii internaționale**, ce implică **analiza pozițiilor și a discursurilor** oficiale ale factorilor de decizie, ale actorilor politici, ale diasporei și ale reprezentanților instituțiilor naționale. Prin aplicarea acestei metode de cercetare au fost identificate cele mai importante aspecte ale raporturilor dintre stat și diasporă. Prin aplicarea **analizei comparative** a fost posibilă sintetizarea trăsăturilor esențiale ale obiectului de studiu. Un alt instrument de cercetare a fost și **metoda de analiză contextuală** a surselor științifice, a datelor statistice, a actelor normative, prin care a fost realizată evidențierea aspectelor importante ale problemei studiate.

Studiul raporturilor dintre stat și diasporă în contextul procesului de europenizare a fost realizat în baza **metodei analizei și sintezei**. Prin utilizarea acestei metode a fost posibilă și examinarea implicării diasporei în diverse procese corelate europenizării, precum și analiza cadrului normativ și instituțional și a acțiunilor de pe axa relațiilor stat – diasporă.

În scopul evaluării parcursului diasporei, a raporturilor acesteia cu statul și instituțiile naționale, dar și al contribuției sale asupra procesului de europenizare a fost utilizată **metoda istoriografică**. Prin intermediul **metodei instituționale** a fost realizată identificarea instituțiilor-cheie antrenate în cadrul acestui proces și modalitățile de antrenare a diasporei în procesul de dezvoltare de tip european. Pentru a identifica caracteristicile și particularitățile esențiale ale diasporei moldovenești și ale situației naționale privind raporturile stat – diasporă și implicarea acesteia în procesul de europenizare, a fost aplicată **metoda comparației.** Aceasta a permis să identificăm particularități și situații similare din practica altor state, experiențe și bune practici care ar putea fi adaptate la situația Republicii Moldova. **Metoda de prognozare** a fost utilizată în scopul de a evidenția potențialul de cooperare și antrenare a diasporei în procesul de europenizare a Republicii Moldova. O analiză a comportamentului cetățenilor din cadrul diasporei și a raporturilor cu instituțiile naționale și cele europene a fost realizată prin intermediul **metodei behavioriste.** Astfel, a fost posibil să realizăm o analiză a raporturilor principalilor actori în cadrul relațiilor statului cu diaspora, să evaluăm impactul strategiilor și politicilor statului asupra anumitor membri ai comunităților diasporei. Totodată, a fost posibil să evidențiem rolul liderilor în cadrul asociațiilor diasporei. Prin utilizarea metodei respective a fost posibilă evaluarea datelor obținute în urma realizării chestionarului și a interviurilor cu reprezentanții diasporei și a instituțiilor implicate în procesul de implementare a politicilor naționale dedicate diasporei.

Problema științifică soluționată. În lucrarea prezentă a fost realizată analiza rolului diasporei în contextul procesului de europenizare a Republicii Moldova prin evidențierea principalelor mecanisme, politici și a instituțiilor-cheie implicate (organizații internaționale, instituții de stat, asociații ale diasporei, organizații regionale și internaționale). Analiza a confirmat rolul important al diasporei în cadrul relațiilor internaționale, precum și necesitatea valorificării potențialului diasporei ca partener în realizarea obiectivelor de politică externă în contextul integrării europene.

Valoarea aplicativă a lucrării constă în rezultatele cercetării, concluziile şi recomandările înaintate instituțiilor naționale, care pot servi drept puncte de reper pentru factorii de decizie în vederea consolidării cadrului normativ, politicilor și strategiilor naționale dedicate diasporei și procesului de integrare europeană. Cercetarea poate servi și pentru elaborarea unui curriculum național care abordează diaspora și procesul de europenizare a Republicii Moldova.

Cercetarea poate avea și o aplicare didactică, întrucât unele teze și abordări ale acesteia pot fi utilizate la elaborarea cursurilor universitare privind migrația, diaspora, dezvoltarea și europenizarea. Având în vedere tendința tot mai accentuată de a oferi o atenție sporită diasporei și funcțiilor acesteia în diverse procese interstatale, recomandările formulate în acest studiu pot servi la elaborarea de noi cursuri universitare din cadrul facultăților de relații internaționale, studii politice și studii europene. Rezultatele și recomandările cercetării pot fi apreciate și integrate în curriculumul universitar atât la nivel național, cât și internațional.

Concluziile tezei de doctorat și recomandările formulate în urma cercetării pot să servească drept repere în activitatea instituțiilor cu atribuții în relația dintre stat și diasporă. Acestea pot fi dezvoltate în pași concreți de ameliorare a relației dintre diasporă și instituțiile statului, încurajând o participare mai activă a cetățenilor noștri din cadrul diasporei la viața social-politică și economică a țării. Totodată, lucrarea recomandă să fie preluate bunele practici utilizate de statele învecinate și cu experiențe similare în scopul redresării raporturilor statului cu diaspora și mobilizarea acesteia.

În perioada de cercetare autorul a activat în calitate de diplomat, angajat al Ministerului Afacerilor Externe și Integrării Europene al Republicii Moldova, cadru didactic, lector universitar la Universitatea de Stat din Moldova. Rezultatele cercetării au fost prezentate în cadrul diferitor activități practice, conferințe, seminare de lucru, servind la elaborarea recomandărilor practice, adresate instituțiilor naționale.

CONȚINUTUL TEZEI DE DOCTORAT

Teza de doctor a fost realizată în baza scopului și obiectivelor propuse spre cercetare. Teza este alcătuită din introducere, trei capitole, douăsprezece subcapitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie, anexe, adnotări în trei limbi și lista abrevierilor.

Subiectul a fost cercetat în conformitate cu pașaportul specialității 562.01 – Teoria și metodologia relațiilor internaționale şi a diplomației.

Introducerea cuprinde descrierea situației în domeniul de cercetare și identificarea problemei de cercetare, argumentele de bază cu privire la tema cercetării, actualitatea şi relevanţa problemei ştiinţifice abordate, prezentarea contextului, noutatea și originalitatea științifică, scopul şi obiectivele, sinteza metodologiei şi justificarea metodelor de cercetare alese. De asemenea, sunt determinate ipoteza lucrării, problema științifică soluționată și valoarea aplicativă a studiului.

Capitolul 1, intitulat **Abordări istoriografice și conceptual-teoretice privind diaspora ca actor al relațiilor internaționale în procesul de europenizare** reprezintă suportul istoriografic și conceptual-teoretic necesar pentru valorificarea științifică a problemelor analizate în cadrul lucrării. De asemenea, sunt analizate sursele ştiinţifice la tema abordată, lucrările ştiinţifice naţionale şi internaţionale, este formulată problema ştiinţifică, sunt menţionate direcţiile de cercetare. În baza analizei istoriografice au fost selectate și sistematizate principalele concepte și teorii care abordează tema cercetării, cu argumentele de rigoare pentru a aborda subiectul cercetării sub aspect interdisciplinar, cât și pentru a demonstra aspectul transnațional al fenomenului diasporei.

Subcapitolul 1.1 – Istoriografia cercetării rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale, contribuției diasporei în procesul de europenizare –prezintă suportul istoriografic al cercetării diasporei, rolul acesteia de actor în relațiile internaționale, precum și contribuția diasporei în procesul de europenizare. Având la bază analiza istoriografică, au fost selectate și sistematizate principalele concepte și teorii care abordează tema cercetării. Prin abordarea acestei problematici s-a reușit prezentarea istoriei și evoluției studiilor diasporei, a raporturilor dintre stat și comunitățile diasporei, a europenizării, precum și evidențierea autorilor care au contribuit la cercetarea fenomenului diasporei și implicarea acesteia în procesul de europenizare.

O serie de cercetători occidentali au abordat problematica raporturilor dintre state și diasporă, integrarea acestora în procesul de dezvoltare și europenizare, precum și rolul diasporelor în cadrul relațiilor internaționale. Printre aceștia îi voi menționa pe F.B. Adamson și M. Demetriou care au analizat comunitățile diasporei din perspectiva teoriei relațiilor internaționale [2, p.489-526]. Din perspectiva politicilor și a strategiilor elaborate de către state pentru diasporă, vom menționa rezultatele cercetărilor lui M. Boyle și R. Kitchin care au realizat un studiu comparativ la nivel internațional privind strategiile dedicate diasporei [3, p.7-19]. În ceea ce ține de cooperare la nivelul

UE și a instrumentelor elaborate pentru diaspore și recomandările pentru statele membre au fost utilizate rezultatele cercetătorul P.G. Andrade [3].

Cu referire la cercetările fenomenului diasporei realizate la nivel național, cercetătorii din Republica Moldova care au avut o contribuție esențială asupra cercetării particularităților privind formarea comunităților și a asociațiilor cetățenilor moldoveni aflați peste hotarele țării sub aspectul demografiei, politicilor social-economice, precum și al impactului social, se regăsesc V. Moraru [24], V. Moșneaga [25], Gh. Rusnac [23], A. Roşca [30], D. Cheianu-Andrei [38], care au început să fie interesați de problemele diasporei și diverselor particularități ale acesteia.

Studii importante privind diaspora Republicii Moldova au fost realizate de către V. Moșneaga [25] și V. Moraru [24]. Acești doi autori, împreună cu Gh. Rusnac [23], abordează cauzele care au favorizat migraţia moldovenilor, tendinţele migraţiei forţei de muncă din RM, precum și aspectele pozitive şi negative ale migrației pentru țara noastră. O lucrare importantă privind formarea diasporei moldovenești și a interacțiunii acesteia cu instituțiile din Republica Moldova este *Politica migrațională a statului moldovenesc* [27] a cercetătorului V. Moșneaga. Vom remarca faptul că cercetătorul V. Moșneaga a reușit să dezvolte interesul academic față de fenomenul migrației și diasporei moldovenești. O continuare a acestui proces de cercetare se regăsește și în cadrul manualului *Migrație și Dezvoltare* [25], unde cercetătorul analizează în profunzime atât procesul migrației, cât și impactul acestuia asupra Republicii Moldova.

O contribuție semnificativă în domeniul cercetării migrației și diasporei îi aparține profesorului V. Moraru [24], prin diverse studii și cercetări care au vizat migrația și rolul diasporei în transformările democratice și politice din Republica Moldova. Rezultatele eforturilor sale au fost transpuse în elaborarea și implementarea unor politici publice dedicate diasporei în scopul de a consolida raporturile dintre stat și diaspora moldovenească.

În ***subcapitolul 1.2*** – ***Cercetarea teoretico-conceptuală a fenomenului diasporei ca actor al relațiilor internaționale în contextul procesului de europenizare*** – sunt examinate diverse abordări, concepte, paradigme şi instrumente de cercetare care au format cadrul conceptual-teoretic al cercetării privind diaspora ca subiect important al relaţiilor internaţionale şi al procesului europenizării.

Migrația este considerată a fi unul dintre procesele care au generat formarea diasporelor, extinderea și consolidarea acestora. Migrația este o mișcare a populației de pe un teritoriu pe altul, care este determinată de diverși factori economici, sociali, politici sau naturali. Deseori, migrația implică o serie de schimbări și poate afecta procesele economice și de dezvoltare ale statelor [4].

Mediul academic a cercetat fenomenul diasporei încă de la apariția sa ca fiind un proces istoric și firesc în evoluția umanității şi societății. Cercetătorii din domeniul științelor social-politice şi-au

pus întrebări privind elementele de bază ale noțiunii de diasporă, delimitarea și rolul acesteia în cadrul societății, statelor și relațiilor internaționale.

Potrivit profesorului V. Moșneaga ,,emigranții reprezintă populația care se deplasează pendulator între țara de origine (reședință) şi locul de muncă (ţara de primire). În acest caz, ţara de origine are un grad mai redus de dezvoltare economică, o pondere ridicată a tineretului, a populaţiei apte de muncă în totalul populației, o natalitate ridicată, nu are posibilități de utilizare pe plan naţional a forţei de muncă disponibile, nici investiţii în unele sectoare economice" [28, p.54-56].

În opinia cercetătoarei M. Georgiou sunt evidente două laturi importante ale conceptului de diasporă, cea sociologică, care reprezintă diaspora în calitatea ei de actor social, cultural și mobilizator de resurse umane, financiare, intelectuale, precum și aspectul teoretic al diasporei, care include importanța emergentă a diasporei la nivel local, regional și global.

Trebuie să notăm și faptul că diasporele se diferențiază una de alta în ceea ce ține de capacitățile lor, de resursele umane, financiare, de organizare și mobilizare, de capacitatea de a crea rețele naționale, regionale și internaționale. Astfel, unele pot avea anumite capacități, spre exemplu pe partea de comunicare și interacționare cu alte state și instituții guvernamentale, organizații și alți actori importanți. În alte cazuri, diasporele dispun de resurse umane ori de cele financiare prin donatorii săi din cadrul membrilor și partenerilor atrași pentru susținerea activităților desfășurate.

Luând în considerare tendințele globale de sporire a raporturilor și interacțiunilor transnaționale de ordin politic, economic, cultural și social, se conturează aspectul transnațional al diasporelor care sunt deseori implicate în diverse acțiuni de o natură transnațională. Printre acestea se regăsesc: traversarea frontierelor, schimbarea locului de trai, formarea unor grupuri politice și de influență, favorizarea remitențelor, investițiilor, apartenența la grupuri religioase, promovarea identității, culturii și religiei specifice acestor comunități. Toate aceste elemente constituie forme de promovare a comportamentului transnațional caracteristic diasporei.

Având ca reper analiza politicilor și experienței de interacțiune cu diaspora din diferite state, vom evidenția o serie de caracteristici ale diasporei în cadrul politicii externe ale statelor, precum și factorii care determină diasporele să se angajeze în cadrul acestui proces:

1) *Diaspore ambasadori*, care promovează interesele țării lor de origine și contribuie la păstrarea identității, imaginii pozitive a statului, demarează diverse acțiuni social-culturale, contribuie la apropierea politică dintre țara lor de origine și cea de reședință;

2) *Diaspore mondiale și regionale*, care dețin rețele globale de organizații și reprezentanțe regionale. Acestea au un rol transnațional și contribuie la recunoașterea rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale prin contribuții la diverse procese globale;

3) *Diaspore bilaterale,* care interacționează și se manifestă în limita raporturilor dintre statul lor de origine și cel de reședință. Acestea intermediază relațiile politice bilaterale, aspecte de politică externă [4, p.342].

Atât fenomenul diasporei, cât și mobilitatea persoanelor în procesul migrației pot avea un impact semnificativ asupra statelor și procesului de dezvoltare social-economică, politică și culturală. Aceste fenomene au un impact atât pe termen scurt, dar și mai mult unul de durată, care se răsfrânge asupra statelor de origine, precum și asupra celor de destinație:

- *țările de origine* beneficiază de impactul economic al diasporei prin remitențe, creșterea potențialului economic, atragerea investițiilor, reducerea sărăciei. Remitențele soluționează problemele economice și contribuie la transferul de tehnologii și bune practici;

- *țările de destinație* se bucură de forță de muncă, acoperă deficiențele pieței muncii și mențin dezvoltarea economică, își diversifică competențele și facilitează dezvoltarea [21, p.147-149].

Prin urmare, potențialul diasporei este strict corelat cu capacitatea de gestionare a acestei resurse valoroase care poate servi drept un mijloc de dezvoltare, dar poate crea și o îngrijorare serioasă, dacă impactul negativ este mai mare decât cel pozitiv. Statele sunt încurajate să-și valorifice acest potențial și să creeze un cadru de interacțiune și politici destinate diasporei lor.

Subcapitolul 1.3 – Conceptualizarea procesului de europenizare și rolul diasporei în procesul europenizării – cuprinde identificarea și argumentarea acestui rol al diasporei în procesul de europenizare. Interesul comunității științifice pentru fenomenul de europenizare a cunoscut o creștere considerabilă pe parcursul ultimelor decenii. Aspecte importante ale europenizării se regăsesc în diverse studii și cercetări contemporane, însă corelarea rolului diasporei în procesul de europenizare continuă să fie un subiect parțial abordat, datorită complexității ambelor termene, dar și a faptului că este un fenomen abia la începutul dezvoltării sale. Chiar dacă europenizarea este un domeniu actual de cercetare, explicarea rolului diasporei în acest proces ori lipsește ori este parțial abordată. În pofida faptului că integrarea europeană reprezintă un interes și un obiectiv strategic al Republicii Moldova, sunt puține cercetări care abordează complexitatea acestui proces și transformările esențiale care au loc la nivelul societății și instituțiilor.

Astfel, organizațiile diasporei devin tot mai active și implicate în viața socială și politică al statelor de origine și al celor de reședință. Activitățile desfășurate urmăresc atât dezvoltarea social-economică, cât și transformările democratice și instituționale, contribuind semnificativ la dezvoltarea relațiilor bilaterale între țările de origine și cele de destinație [16].

Prin intermediul factorului mobilității și aplicării în activitatea lor a diverselor tehnologii moderne de comunicare, diasporele au un rol activ atât în societatea gazdă, cât și în cadrul celei din

statul de origine. Acestea fiind unele dintre argumentele care recomandă diasporele în calitatea lor de actori transnaționali într-o lume globalizată [13].

Un exemplu al fenomenului transnațional poate servi Uniunea Europeană. Pe parcursul ultimilor ani, europenizarea a devenit unul dintre subiectele centrale ale studiilor europene. Deseori, europenizarea este confundată cu integrarea europeană și invers. În fapt, integrarea europeană se referă la procesul de elaborare a politicilor UE, iar europenizarea desemnează impactul acestor politici ale UE asupra statelor membre, în special asupra celor care se regăsesc în procesul de aderare la UE [28].

Potrivit cercetătorului N. Zahariadis [41], europenizarea cuprinde o interacțiune a actorilor civici implicați în cadrul acestui proces complex. Intensitatea procesului variază în funcție de procesul de dezvoltare și de angajare a actorilor sociali. Adițional, Zahariadis corelează europenizarea de procese democratice, politicile publice aplicate și de responsabilitatea socială a actorilor civici și a cetățenilor.

Din perspectiva sistemică și comparativă a proceselor de europenizare se distinge explicarea acestui proces ca unul ce contribuie la dezvoltarea unor politici și structuri de guvernare specifice spațiului comunitar, prin intermediul instituțiilor publice și sociale, care sunt orientate spre soluționarea problemelor cetățenilor. Aceste transformări urmăresc eficientizarea interacțiunii dintre stat și alți actori sociali.

Unele diaspore care au atins acest nivel de dezvoltare în formarea lor au o reprezentare permanentă atât la nivelul guvernele statelor, cât și pe lângă organizații regionale și internaționale. Această etapă de dezvoltare a diasporei e caracterizată prin capacitatea de a stabili parteneriate valoroase între state, autorități publice și importante organizații internaționale, cum ar fi Comisia Europeană, Consiliul Europei, ONU, OIM și alte agenții specializate.

În această mișcare, statele care doresc ca diaspora să contribuie în procesul de dezvoltare și europenizare sunt nevoite să se angajeze activ într-un dialog constructiv și permanent cu diaspora lor, să-i acorde facilități și beneficii, să construiască punți de încredere, să demareze acțiunile lor politice cu exactitate pentru a avea un impact favorabil asupra mobilizării diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare.

Subcapitolul 1.4 cuprinde ***Concluziile la capitolul 1*** care au fost formulate în urma cercetării științifice. Rezultatele obținute în cadrul acestui capitol au permis să cunoaștem nivelul de cercetare prin analiza istoriografică și teoretico-conceptuală asupra fenomenului diasporei ca actor internațional, să încadrăm cercetarea noastră în cadrul acestor studii, să analizăm principalele abordări teoretice asupra fenomenului diasporei și europenizării, să ne expunem asupra complexității și

calității acestora și să identificăm aspecte importante pentru cercetarea noastră. Analiza realizată în cadrul acestui capitol ne permite să constatăm următoarele concluzii:

1) problematica diasporei devine una importantă pentru cercetările actuale, însă abordarea diasporei ca actor al relațiilor internaționale și rolului în europenizare este la o etapă incipientă, sunt necesare noi cercetări care ar continua abordarea acestor raporturi;

2) clasificările diasporei realizate de diverși cercetători au permis realizarea unei tipologii generale și a cunoașterii particularităților fenomenului diasporei;

3) aspectul de europenizare prin intermediul diasporei nu este cercetat suficient, de aceea sunt necesare noi abordări și cercetări la nivel teoretic și practic, precum și conceptualizarea fenomenului și particularităților politicilor UE de europenizare prin intermediul diasporei;

4) în procesul de europenizare, alături de alți actori statali și nestatali, state, instituții, diaspora contribuie la transformări la nivel de instituții și politici europene, modificarea raporturilor dintre state și diaspore prin strategii, programe și politici.

Argumentele prezentate mai sus confirmă rolul considerabil al diasporei în cadrul sistemului internațional și procesului de europenizare. În același timp, a fost evidențiat potențialul de creștere și consolidare a impactului diasporei asupra procesului de europenizare.

În **capitolul 2,** intitulat **Politici și strategii de antrenare a diasporei în procesul de europenizare**, sunt analizate diversele practici europene și internaționale privind relațiile statelor cu diaspora lor și contribuția acestora la procesul de europenizare a statelor, sunt evidențiate experiențele, bunele practici și instrumentele utilizate pentru a fortifica raporturile statelor cu diasporele și este realizată evaluarea potențialului acestei cooperări.

În cadrul acestui capitol propunem să evidențiem diversele practici europene privind relația statelor cu diaspora și implicarea acesteia în procesul de europenizare, să identificăm instrumente și programe utilizate pentru a spori raporturile statelor cu diasporele și să evaluăm potențialul acestei cooperări. Capitolul respectiv include rezultatele mai multor cercetări atât sub aspect teoretic, cât și practic, și prezintă o sinteză a rezultatelor mai multor studii și cercetări realizate până acum, selectând cele mai reușite și de succes experiențe care pot fi multiplicate și în alte state.

Subcapitolul 2.1 – Metodologia cercetării analitico-aplicative a diasporei ca actor internațional în procesul de europenizare – este format din analiza metodologică asupra cercetării atât sub aspect teoretic, cât și practic. Tot aici este prezentată metodologia cercetării analitico-aplicative a diasporei ca actor internațional în procesul de europenizare și analiza rezultatelor și a abordărilor metodologice de cercetare a diasporei realizate până acum.

Prin intermediul abordării teoretice și metodologice asupra subiectului de cercetare au fost remarcate eforturile realizate pe parcursul ultimilor ani privind cercetările asupra diasporei și rolului

ei în diverse procese internaționale, în special în procesul de europenizare. O contribuție semnificativă a fost realizată de cercetătoarea M. Koinova [20], care are o contribuție semnificativă asupra dezvoltării bazei teoretice și metodologice asupra abordării subiectului diasporei și a aspectelor corelate, valorificarea diasporei sub aspectul procesului de dezvoltare a statelor.

Pe lângă eforturile de analiză asupra spectrului general al abordărilor conceptual-teoretice privind tema de cercetare, un rol important în realizarea acestei disertații îi este atribuit și aspectelor metodologice de cercetare. Printre metodele specifice de cercetare care au fost utilizate vom menționa următoarele: metoda sistemică, metoda instituțională, cercetarea statistică, metoda structural-funcțională, metoda behavioristă, metoda cercetării documentelor,

Pentru a evidenția diverse aspecte ale cooperării instituțiilor statului cu asociațiile diasporei și diversele comunități ale diasporei a fost utilizată metoda sistemică. Aceasta a fost aplicată în special în capitolul 2, subcapitolele 2.2 și 2.3, unde a fost utilizată pentru a analiza modelul de cooperare dintre stat și diasporă, politicile, strategiile și instituțiile implicate, evoluția acestora în raporturile cu diaspora, bunele practici și experiențe de antrenare a diasporei în procesul de europenizare.

O analiză amplă sub aspectul cercetării cantitative și calitative asupra raporturilor dintre stat și diasporă a fost realizată de către cercetătorul F. Ragazzi [32, p.88]. Metodologia cercetării utilizată de Ragazzi cuprinde diverse aspecte ale fenomenului diasporei. Corelarea acestora cu cadrul normativ și politicile publice, împreună cu aspectele administrative, constituie un model pentru construirea unei analize complexe asupra fenomenului diasporei.

Metoda cercetării documentelor a fost aplicată în obținerea datelor privind fenomenul diasporei, cum ar fi norme, politici, legi, strategii și alte documente importante privind diaspora. Totodată această metodă a permis elucidarea raporturilor diasporei cu statul și modalităților ei de implicare în diverse procese privind europenizarea statului.

În ***subcapitolul 2.2*** – ***Politici și strategii de antrenare a diasporei în procesul de europenizare*** – au fost analizate măsurile întreprinse și politicile europene privind implicarea diasporei în procesul de europenizare și a fost realizată o analiză a instrumentelor europene aplicate și a instituțiilor implicate în cadrul acestui proces.

Angajamentul statelor europene față de problema migrației și a comunităților diasporei reies din promovarea asigurării drepturilor fundamentale ale omului. Printr-o serie de reglementări, UE a dezvoltat programele și mecanismul necesar pentru a gestiona migrația și efectele acesteia atât în cadrul comunității, cât și în statele de origine ale migrației. Aceste angajamente vizează asigurarea unei complementarități de măsuri cu organizațiile internaționale și cele regionale. Prin aceste măsuri se realizează protecția colectivă a migranților și refugiaților, ca răspuns la diferite crize și situații neprevăzute la nivel regional.

Pentru sporirea cooperării dintre state și diasporă, Comisia Europeană a elaborat un set de recomandări esențiale care au rolul de a consolida raporturile statelor cu diaspora:

- organizarea și facilitarea migrației legale și mobilității;
- prevenirea și reducerea migrației ilegale și a traficului de persoane;
- promovarea protecției internaționale, consolidarea politicilor privind acordarea azilului;
- maximizarea impactului migrației și mobilității asupra dezvoltării.

La nivelul UE, pe parcursul ultimelor decenii, se constată apariția interesului de a aborda subiecte corelate aspectelor de dezvoltare, dar și a rolului diasporelor în cadrul procesului de europenizare. În acest sens, o serie de agenții și instituții europene au fost create pentru a gestiona domeniul diasporei, migrației și dezvoltării.

La etapa actuală, constatăm un angajament ferm al UE și al statelor membre pentru includerea diasporei în procesul de dezvoltare. UE se alătură procesului regional de a include diaspora în diverse aspecte ale procesului de dezvoltare, inclusiv în procesul de europenizare. Inițiativele Comisiei Europene sunt inspirate din cadrul parteneriatelor globale pentru competențe care sunt prevăzute în cadrul Pactului global al ONU pentru o migrație sigură, ordonată și regulată [17].

Abordarea fenomenului diasporei a devenit o prioritate pentru organizații specializate la nivel internațional și regional. Printre acestea se regăsesc Organizația Națiunilor Unite (ONU), Uniunea Europeană (UE), Organizația Internațională pentru Migrație (OIM), Centrul Internațional pentru dezvoltarea politicii de migrație (ICMPD), Forumul global pentru migrație și dezvoltare, Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE) și alte organizații internaționale și regionale care abordează procese globale și dialogul la nivel înalt al ONU privind migrația internațională și dezvoltarea. În calitate de lider regional se remarcă UE prin inițiativele Comisiei Europene și ale Parlamentului European. Prin contribuția și eforturile OIM, începând cu anul 2020, a fost lansată Confederația Globală a Diasporei (CGD). Contextul creării a fost corelat și cu consecințele pandemiei Covid-19 și necesitatea unui răspuns global și problemele cu care se confruntă comunitățile diasporei.

În **subcapitolul 2.3** – **Practici și experiențe de mobilizare a diasporei în procesul de europenizare, exemple din Georgia, Armenia, România și Polonia** – sunt cercetate experiențele și practicile acestor țări privind gestionarea raporturilor lor cu diaspora, particularitățile și caracteristicile diasporei georgiene, armene, române și ale diasporei poloneze, precum și modelele de mobilizare și angajare a diasporei în procesul de europenizare, exemple de bune practici și situații de succes. Pornind de la obiectivele de cercetare, subcapitolul menționat cuprinde evaluarea interacțiunii statelor cu diaspora și antrenarea acesteia în procesul de europenizare la nivelul Georgiei și Armeniei, pe deoparte, dar și la nivelul celor deja care sunt membre ale UE, cum ar fi România și Polonia, pe

de altă parte. Prin analiza experienței acestor state au fost evidențiate instituțiile, politicile și practicile lor de antrenare a diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare.

Parteneriatul Estic (PaE) a fost lansat în 2009 ca o inițiativă comună de politică și reprezintă dimensiunea estică a politicii europene de vecinătate (PEV), având ca scop accelerarea integrării economice și asocierii politice a Armeniei, Azerbaidjanului, Belarusului, Georgiei, Republicii Moldova și Ucrainei, servind drept o platformă de comunicare și interacțiune, precum și o punte care le facilitează procesul de apropiere de UE și de adaptare la standardele și politicile europene [16].

În cadrul PaE, atât Republica Moldova, cât și Georgia și Ucraina au devenit state care sunt activ implicate în procesul de europenizare și de integrare în familia statelor europene. Avansarea acestor state în procesul de integrare europeană se datorează și contribuției diasporei care este recunoscută drept actor important al acestui proces și o punte de translație a valorilor și standardelor europene. Astfel, statele sunt încurajate să-și consolideze politicile, strategiile și programele naționale dedicate diasporei, să dezvolte relațiile cu comunitățile lor aflate peste hotarele țării, să recunoască potențialul acestora și să le antreneze în cadrul procesului de europenizare.

Subcapitolul 2.4 – ***Concluzii la capitolul 2*** – cuprinde rezultatele cercetării politicilor și strategiilor europene, a practicilor de interacțiune cu diaspora și mobilizarea acesteia în procesul de dezvoltare și europenizare. Aceste rezultate au permis să fie evaluate particularitățile politicilor și strategiei europene de antrenare a diasporei în procesele comunitare vitale. Prin analiza experiențelor și a bunelor practici ale statelor selectate, a fost posibil depistarea caracteristicilor-cheie ale raporturilor statelor cu diaspora, precum și a instituțiilor implicate în elaborarea și aplicarea de politici, strategii și mecanisme de antrenare a diasporei în procesul de europenizare a statelor.

Prin prisma aspectelor analizate și a rezultatelor obținute în cadrul elaborării capitolului respectiv, au fost evidențiate o serie de concluzii asupra factorilor-cheie care determină relațiile dintre state și diaspora lor, concluzii asupra modalității de antrenare a diasporei în procesul de europenizare, de preluare a bunelor practici și programe care pot fi aplicate și în cazul Republicii Moldova. În cele ce urmează vom prezenta următoarele concluzii formulate în baza acestei analize:

1) au fost evidențiate o serie de bune practici și experiențe de succes obținute în procesul de preaderare și integrare europeană, etape care urmează să fie parcurse și de Republica Moldova. Dintre acestea antrenarea diasporei în cadrul procesului de europenizare reprezintă o etapă avansată de asociere instituțională, normativă, culturală, socială și politică cu politicile UE.

2) a fost remarcată experiența României, prin interacțiunea instituțiilor publice cu reprezentanții diasporei, raporturile diasporei cu societatea civilă, mediul de afaceri, recunoașterea acesteia ca un factor al mobilizării tuturor românilor aflați peste hotarele țării și angajării lor în diverse procese naționale și strategice din România;

3) un rol semnificativ îl au instituțiile care coordonează politicile statului în domeniul diasporei. Încadrarea acestor instituții în cadrul MAEIE, prezentă instituțional în state precum Georgia, România și Polonia, facilitează procesul de coordonare națională a politicilor dedicate diasporei, asigură o bună comunicare cu asociațiile diasporei, cu reprezentanții acestora prin intermediul misiunilor diplomatice;

4) constatăm o serie de bune practici și experiențe, precum existența unei platforme de comunicare în format online și fizic, prin conferințe, forumuri anuale tematice; digitalizarea serviciilor publice prin programe de e-Guvernare, prestarea de servicii consulare eficiente, accesibile și moderne, accesibile în regim online; consolidarea cadrului normativ, a politicilor și a legislației.

Capitolul 3, intitulat **Antrenarea diasporei moldovenești în procesul de europenizare a Republicii Moldova**, cuprinde o analiză asupra raporturilor dintre stat și diasporă, cu un accent special privind implicarea diasporei și instituțiilor naționale abilitate și aspectele referitoare la cadrul legal, politicile și strategiile naționale, rolul diasporei în procesul de europenizare prin prisma diverselor domenii de referință.

Subcapitolul 3.1 – Particularitățile și caracteristicile diasporei moldovenești, formarea și interacțiunea cu Republica Moldova – cuprinde analiza particularităților și caracteristicilor diasporei moldovenești, procesului de formare și interacțiune cu Republica Moldova. Estimările și cercetările sociologice confirmă faptul că a fost atinsă cifra de circa un milion de cetățeni moldoveni aflați peste hotarele țării.

Potrivit datelor disponibile ale MAEIE, sunt înregistrate peste 200 de asociații ale diasporei moldovenești în diverse state unde Republica Moldova este prezentă printr-o reprezentanță diplomatică ori consulară. Acestea, la rândul lor, au diverse forme de organizare, statut și obiective de activitate, unele sunt asociații caritabile, altele au drept prioritate ca asistență pentru dezvoltare, altele urmăresc susținerea parcursului european al Republicii Moldova, păstrarea culturii și identității naționale etc. Aceste asociații sunt prezente în peste 33 de state.

Consolidarea asociațiilor diasporei moldovenești confirmă faptul că conaționalii noștri stabiliți peste hotarele țării manifestă dorința de a păstra legătura lor cu Republica Moldova, de a susține dezvoltarea și europenizarea țării. Buna lor organizare structurală confirmă și maturitatea din perspectiva unei diaspore care este în tranziție de la comunități incipiente ale diasporei la o diasporă recunoscută la nivel național și internațional.

În ***subcapitolul 3.2 – Instituții, politici și strategii de cooperare cu diaspora moldovenească*** – sunt evidențiate politicile, strategiile și instituțiile statului implicate în raporturile dintre stat și diasporă, rolul acestor instituții, precum și principalele realizări la nivel de politici, acțiuni și proiecte.

În ceea ce privește cadrul legal de reglementare a domeniului relației statului cu diaspora, pe parcursul ultimilor ani, acesta a suferit mai multe ajustări. Guvernul Republicii Moldova a demarat o serie de acțiuni esențiale pentru a avansa în cadrul acestor raporturi dintre stat și diasporă. Astfel, a fost realizată cartografierea diasporei, a fost elaborat un cadru instituțional pentru menținerea dialogului cu diaspora, un plan naţional de acţiuni pentru diasporă şi alte documente de politici. Actualizarea şi adaptarea bazei legale existente s-a realizat prin oferirea mai multor oportunități pentru cetăţenii noştri plecaţi peste hotare [34]. Printre acţiunile întreprinse pentru consolidarea cadrului normativ şi crearea instrumentelor necesare pentru promovarea şi protejarea drepturilor cetăţenilor noştri aflaţi peste hotare, se regăsește crearea unei agenții speciale, care vizează relațiile cu diaspora moldovenească.

Biroul Relaţii cu Diaspora reprezintă instituția cu rol de coordonare și dezvoltare a legăturilor și cooperării statului cu diaspora moldovenească, politicilor naționale dedicate diasporei. *Biroul Relaţii cu Diaspora* a fost creat la 19 octombrie 2012 ca o unitate în subordinea Cancelariei de Stat. Instituția este responsabilă de elaborarea şi promovarea politicilor naționale în domeniul migrației, precum şi de asigurarea legăturii dintre stat şi cetățenii săi aflați pese hotarele țării [15].

Ministerul Afacerilor Externe și Integrării Europene (MAEIE) este instituția responsabilă de promovarea politicii externe a statului. MAEIE constituie un actor important în relația statului cu diaspora prin misiunile sale diplomatice și oficiile consulare, realizează o serie de servicii utile cetățenilor aflați peste hotarele țării (acte notariale, eliberare de acte de stare civilă, acte de călătorie, asistență în situații neprevăzute și diverse crize). Astfel, instituția diplomatică rămâne a fi un sprijin important și un prim contact al membrilor diasporei în diverse situații.

Misiunile diplomatice sunt principalul punct de contact și sprijin al diasporei, sediul lor reprezintă locul unde se desfășoară nemijlocit contactul direct cu cetățenii moldoveni aflați în statul de acreditare. Misiunile, pe lângă atribuțiile lor și obligațiile de acordare a unor servicii consulare cetățenilor, au rolul unui punct de contact și schimb de informații utile pentru cetățeni. Deseori, acestea inițiază activități dedicate diasporei, susținând eforturile comunităților, în special atunci când acestea abia se formează ori încep activitatea lor.

Serviciile consulare și de protecție consulară sunt acordate prin intermediul serviciului diplomatic și instituțiilor sale subordonate, consulate, oficii consulare, consulii onorifici. Prestarea acestor servicii asigură o interacțiune permanentă dintre instituțiile statului și membrii diasporei. Aceste relații sunt foarte importante, însă nu decurg totdeauna eficient, există unele lacune și probleme care împiedică activitatea acestora. Pe lângă amplasarea consulatelor, care nu acoperă toate regiunile de reședință a conaționalilor noștri, mai sunt și alte deficiențe, precum eficiența și modul de deservire a cetățenilor de către funcționarii consulari, stabilirea unor raporturi de încredere.

Instituția Prezidențială din Republica Moldova a devenit un actor important la nivelul politicii naționale în domeniul diasporei. Această transformare este confirmată prin schimbările care au intervenit recent în cadrul structurii organizatorice, dar și factorului politic. Structura instituției prezidențiale cuprinde un post de consilier pentru relații cu diaspora. Astfel, prin intermediul consilierului pentru diaspora, Președintele țării este informat despre situația diasporei, problemele sale, au fost elaborate o serie de inițiative legislative dedicate diasporei.

Consolidarea capacităților instituționale are loc prin intermediul intensificării cooperării și parteneriatelor dintre autoritățile naționale și instituțiile abilitate și asociațiile diasporei, prin implementarea unui sistem eficient de stimulare a revenirii cetățenilor noștri plecați peste hotarele țării, inclusiv facilitarea reintegrării lor prin intermediul unui set de politici, servicii și programe de suport și asistență. Obiectivele urmărite cuprind asigurarea respectării drepturilor sociale ale migranților și familiilor lor, precum și promovarea integrării lor în cadrul societății, prin asigurarea accesului la diverse servicii publice, asistență medicală, educaţie, sănătate şi altele.

În ***subcapitolul 3.3 – Integrarea diasporei în politicile și strategiile de europenizare al Republicii Moldova, oportunități și provocări*** – se întreprinde o evaluare a diverselor aspecte de interacțiune cu diaspora, în special, a aspectelor social-politice, a direcțiilor de politică externă și de orientare politică pentru procesul de integrare europeană, rolul instituțiilor sociale în consolidarea și mobilizarea diasporei moldovenești. Sunt analizate principalele acțiuni de mobilizare a diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare.

Dreptul membrilor diasporei la o viață activă în cadrul societății și statului sunt recunoscute Consiliul Europei, prin intermediul Rezoluției 2043 (2015) al Adunării Parlamentare, care solicită statelor membre să recunoască și să garanteze participarea democratică a migranților și diasporei. Membrii diasporei pot contribui la construirea de punți între state și la promovarea democrației atât în țările lor de reședință, cât și în țările lor de origine [7]. Antrenarea diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare a fost promovată și la nivelul Adunării Parlamentare al CoE (APCE), care, prin intermediul rețelei parlamentare privind politicile diasporei, a reușit să stabilească o strânsă cooperare cu Organizația Internațională pentru Migrație (OIM). Parteneriatul confirmă angajamentul CoE în problematica diasporei, cooperarea cu organizații regionale și internaționale.

Prin intermediul semnării Acordului de Asociere dintre UE şi RM [1], au fost recunoscute aspirațiile europene ale Republicii Moldova. Acordul a contribuit la un dialog intensiv dintre ambele părți, la promovarea stabilității la nivel regional, la consolidarea relațiilor comercial-economice și a statului de drept, la cooperarea în domeniul justiției, la respectarea drepturilor omului, libertăților fundamentale, acțiunilor importante care au abordat diverse aspecte ale problematicii migrației și cetățenilor moldoveni aflați peste hotarele țării.

Implementarea Acordului de Asociere dintre UE şi RM a favorizat consolidarea raporturilor dintre stat și diasporă, a contribuit la obținerea de către țara noastră a statutului de candidat pentru aderare la UE. Programele și acțiunile implementate au sporit încrederea și nivelul de implicare a diasporei moldovenești în diverse activități inițiate de Republica Moldova și partenerii de dezvoltare.

Parteneriatul de Mobilitate RM–UE (PM) a constituit un important instrument prin intermediul căruia se realizează acțiuni în domeniul politicilor migraţionale, combaterii migraţiei ilegale. Programul dezvoltat de UE a primit aprecieri înalte din partea comunităţii internaţionale, fiind calificat drept cel mai inovativ şi mai comprehensiv instrument al Abordării Globale a Migraţiei pentru regiunile vecine din estul şi sud-estul UE şi contribuie semnificativ la operaționalizarea acesteia [29]. Parteneriatul de Mobilitate RM–UE poate fi considerat la nivel regional drept o inițiativă de succes care a contribuit la o impulsionare semnificativă pentru dezvoltarea relațiilor statelor cu diaspora. Eforturile naționale în cadrul implementării Parteneriatul de Mobilitate RM–UE au fost recunoscute la nivel internațional ca o bună practică și a devenit un exemplu de urmat pentru statele din regiune. Această practică este prezentată și altor state care abia se află la etapa de inițiere a unor astfel de parteneriate. Printre succesele obținute, vom menționa consolidarea capacităților digitale ale MAEIE de a gestiona relațiile cu diaspora și instruirea angajaților oficiilor consulare.

Având angajamentul de a implementa *Agenda globală 2030*, Republica Moldova a aprobat Strategia națională de dezvoltare *Moldova Europeană 2030*. Documentul strategic de dezvoltare a fost aprobat în toamna anului 2022 și cuprinde obiectivele strategice și direcțiile de dezvoltare ale țării pentru o perioadă de șapte ani [35]. Potrivit strategiei, angajamentele naționale de dezvoltare și de politică externă care au fost asumate în cadrul Acordului de Asociere dintre UE și RM și parcursului european al țării, vor contribui la realizarea sarcinilor stabilite în calitate de stat candidat pentru aderare la UE [35]. În cadrul strategiei, diaspora devine un domeniu distinct, fiind menționate relațiile statului cu diaspora. În particular, se atrage atenția la activitățile dedicate politicilor de atragere a revenirii și adaptării conaționalilor noștri, atragerii investițiilor din partea diasporei, experienței lor și contribuția la dezvoltare și europenizare.

În ***subcapitolul 3.4*** – ***Concluzii*** **la capitolul 3** – sunt prezentate o serie de rezultate asupra subiectelor abordate în cadrul acestui capitol. Astfel, alături de societatea civilă, diaspora se regăsește drept unul dintre factorii care impulsionează procesul de europenizare.

Pentru antrenarea diasporei în procesul de luare a deciziilor, de consultări publice și de avizare a principalelor acte de politici ale țării, au fost lansate diverse programe și proiecte care nu doar că au sporit acest angajament al statului, ci și au asigurat transparența procesului decizional. Astfel, prin promovarea unei democrații participative și facilitarea dialogului dintre autoritățile statului și cetățeni, au fost realizată o sporire a participării civice, inclusiv a diasporei.

Concluziile privind rolul diasporei în cadrul procesului de europenizare cuprind următoarele:

1) constatăm insuficiența unor studii complexe care ar încerca să evalueze nu doar nivelul de contribuție a diasporei la dezvoltarea țării, dar și potențialul general al diasporei;

2) se constată necesitatea identificării și interacțiunii cu oamenii de știință, experții în diverse domenii, precum și crearea unei baze de date pentru a putea mobiliza acest capital uman prețios, care poate fi o verigă importantă pentru procesul de dezvoltare și europenizare;

3) este necesar un angajament ferm al actorilor implicați, și anume statul, societatea civilă și institutele sociale, biserica, dar și asociațiile diasporei, pentru o mai bună implicare a diasporei în procesul de dezvoltare și europenizare, pentru edificarea unui stat modern și competitiv;

4) parcursul european al Republicii Moldova cuprinde asumarea unor norme, valori și standarde europene, instituții care pot consolida identitatea națională. Acestea pot fi armonizate cu cele europene, prin acțiuni social-culturale în cadrul societății și diasporei.

5) constatăm faptul că diaspora moldovenească se află în proces de formare și consolidare, iar interacțiunea stat – diasporă cunoaște o etapă incipientă. În pofida activizării acțiunilor dedicate diasporei, Republica Moldova încă nu a reușit să încadreze în măsură necesară diaspora în politicile sale de dezvoltare.

Elementele-cheie necesare pentru antrenarea diasporei în procesul de europenizare, cuprind o serie de măsuri precum: (1) crearea unui cadrul legal actualizat, care să cuprindă instituții abilitate cu atribuții și competențe în domeniul diasporei; (2) programe și inițiative care ar contribui la revenirea în țară a membrilor diasporei; (3) proiecte și acțiuni de instruire și formare profesională destinat persoanelor aflate în diverse situații de dificultate peste hotarele țării; (4) modernizarea și eficientizarea prestării serviciilor consulare și asistenței prin intermediul misiunilor diplomatice.

Aceste măsuri se îmbină armonios în angajamentele statului față de UE și partenerii de dezvoltare. Mai multe reforme se regăsesc în Acordul de Asociere RM-UE, cât și în Planul Național de Acțiuni pentru aderarea Republicii Moldova la Uniunea Europeană, prin care statul și-a asumat un proces amplu de integrare europeană, o serie de măsuri precum: ajustarea politicilor naționale, respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, un stat de drept funcțional.

Diaspora moldovenească trebuie să se regăsească printre elementele esențiale și indispensabile ale procesului de integrare europeană ca o parte componentă a societății, un element-cheie în diverse procese social-politice, economice și culturale, devenind un catalizator al modernizării și dezvoltării țării. Diaspora, prin intermediul remitențelor, asistenței pentru dezvoltare, potențialului de atragere a investițiilor și capitalul uman, constituie un actor important al procesului de europenizare, care poate determina modernizarea și europenizarea Republicii Moldova.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Problema științifică importantă soluționată în domeniul științelor politice, teoriei relațiilor internaționale și a diplomației constă în analiza rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale și elaborarea unui cadru conceptual-teoretic asupra acestui fenomen în contextul procesului de europenizare a Republicii Moldova. Au fost analizate principalele mecanisme, politici dedicate diasporei, împreună cu rolul instituțiilor-cheie implicate la nivel național și internațional (instituții de stat, asociații ale diasporei, organizații regionale și internaționale), care confirmă rolul important al diasporei în cadrul relațiilor internaționale, precum și necesitatea valorificării potențialului diasporei ca partener în realizarea obiectivelor de politică externă în contextul integrării europene.

Contribuţia autorului cuprinde efortul de analiză asupra istoriografiei, cadrului conceptual și teoretic, politicilor și strategiilor de antrenare a diasporei în cadrul procesului de europenizare. În cadrul cercetării sunt prezentate argumentele necesare care confirmă rolul și contribuția diasporei asupra diverselor aspecte ale procesului de europenizare, instituțiilor, politicilor și strategiilor de antrenare a diasporei, asupra aspectelor sociale și politicii externe a Republicii Moldova. Cercetarea este actuală din considerentul lipsei până în prezent a unei investigații complexe dedicate rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale în cadrul procesului de europenizare a Republicii Moldova. Această abordare confirmă aspectul inovativ, precum și actualitatea nemijlocită a temei de cercetare. Concluziile au vizat o serie de recomandări elaborate care sunt adresate unor instituții-cheie în raporturile statului cu diaspora.

Valoarea aplicativă a tezei este determinată de rezultatele obținute pe parcursul cercetării, concluziile și recomandările teoretice și practice privind consolidarea rolului diasporei ca actor internațional în contextul procesului de europenizare a Republicii Moldova. Toate acestea confirmă rolul important al diasporei în procesul de europenizare, contribuția la realizarea obiectivelor de politică externă și în contextul integrării europene. Rezultatele cercetării, concluziile şi recomandările formulate pot servi drept puncte de reper pentru instituțiile naționale și factorii de decizie în vederea consolidării relaţiilor statului cu diaspora și antrenării acesteia în procesul de europenizare. Valorificarea recomandărilor propuse vor spori eficiența politicilor naționale și activităților dedicate diasporei, interacțiunii cu instituțiile statului. Cercetarea poate servi în calitate de suport teoretic metodologic pentru elaborarea unui curriculum național care abordează migrația, diaspora, procesul de europenizare și dezvoltare a țării.

Raționamentele științifice din conținutul tezei reprezintă rezultatul activității autorului, fiind formulate de sine stătător și elucidate în 9 articole științifice, prezentate în cadrul a 10 conferințe și foruri științifice internaționale și naționale.

Rezultatele obținute au permis formularea următoarelor concluzii:

1. constatăm insuficiența unor studii complexe privind rolul diasporei ca actor al relațiilor internaționale în cadrul procesului de europenizare, necesitatea evaluării oportunității inițierii unor noi cercetări privind antrenarea diasporei în cadrul acestui proces, rolul de capital uman prețios, care poate fi o verigă importantă pentru procesul de europenizare. În opinia noastră, cercetătorii naționali care s-au preocupat de problematica politicilor diasporei și raporturilor statului au abordat diverse particularități ale diasporei, dar nu au cuprins aspecte concrete privind corelarea rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale în procesul de europenizare [14, p.79-97];

2. analiza particularităților teoretice și metodologice ale cercetării diasporei ca actor internațional în procesul de europenizare a Republicii Moldova a permis identificarea cadrului teoretic necesar pentru confirmarea și argumentarea rolului și locului diasporei ca actor în relații internaționale. Prin cadrul metodologic aplicat a fost posibilă realizarea analizei asupra politicilor și strategiilor instituțiilor europene și celor naționale privind raporturile cu diaspora. În opinia noastră, cercetarea problemei rolului diasporei ca actor al relațiilor internaționale, contribuției la europenizarea Republicii Moldova necesită aplicarea unui cadru extins de metode, precum metoda behavioristă, metoda instituțională. Considerăm că cercetarea fenomenului diasporei și procesului de europenizare a Republicii Moldova necesită a fi aplicat principiul interdisciplinarității și principiul obiectivității. Prin utilizarea acestor metode și principii de cercetare a fost posibil să identificăm factorii determinanți și particularitățile acestui fenomen, aspectele principale, politicile și strategiile care determină rolul diasporei în cadrul procesului de europenizare [13, p.184-192];

3. o serie de state europene și cele în curs de integrare europeană și-au ajustat politicile și strategiile lor pentru a avea o conlucrare mai eficientă cu diaspora, de a o integra în procesul de dezvoltare și europenizare. Astfel, au fost înaintate o serie de practici și experiențe de succes privind integrarea diasporei în procesul de europenizare din Georgia, Armenia, România și Polonia. Acestea pot fi adaptate la nivel național și pot servi pentru a consolida cadrul național de politici și instituțiile abilitate pentru antrenarea diasporei în procesul de europenizare [15, p. 86-193];

4. recunoașterea potențialului diasporei moldovenești și valorificarea acestuia necesită un angajament al statului pentru revizuirea politicilor și strategiilor naționale de dezvoltare și de politică externă, prin includerea diasporei în calitate de factor important al dezvoltării și europenizării Republicii Moldova. O astfel de abordare va spori semnificativ deschiderea diasporei spre implicare. Este necesar de evaluat oportunitatea elaborării unui nou concept asupra societății civile în care ar fi inclusă și diaspora [11, p.258-260];

5. elementele-cheie necesare pentru antrenarea diasporei în procesul de europenizare constau într-o serie de măsuri precum: un cadrul legal actualizat, instituții abilitate cu atribuții și competențe

în domeniul diasporei, programe și inițiative de revenire a cetățenilor în țara de origine, un nou cadru al politicii externe și diplomației publice care ar antrena diaspora, eficientizarea prestării serviciilor consulare și asistenței acordate prin intermediul misiunilor diplomatice. Introducerea diplomației diasporei în cadrul politici externe reprezintă o nouă etapă și o abordare pragmatică a relațiilor cu diaspora, având în vedere antrenarea diasporei în cadrul procesului de europenizare, după exemplul altor state din regiune și la nivel internațional [13, p.256-260]

Pornind de la rezultatele cercetării, înaintăm următoarele **recomandări**:

1. *Ministerului Afacerilor Externe și Integrării Europene al Republicii Moldova*: continuarea și extinderea conceptului *4D de diplomație publică*, prin includerea diasporei în calitate de pilon și instrument al politicii externe și diplomației publice, antrenarea diasporei în realizarea politicii externe, dezvoltării și europenizării; elaborarea unei strategii naționale pentru implicarea diasporei în cadrul politicii externe și procesului de europenizare, care ar viza obiectivul de creștere a sprijinului statului pentru diaspora, încurajarea acesteia să promoveze inițiativele statului la nivel regional și internațional, să contribuie la eforturile diplomatice pentru realizarea intereselor naționale de politică externă; Suplimentarea organigramei instituției cu o direcție ce vizează relațiile cu diaspora, gestionarea asistenței consulare și suportului în respectarea drepturilor cetățenilor la muncă, pensii și tratament medical în statele de reședință; suplinirea misiunilor diplomatice cu diplomați cu experiență care să gestioneze relațiile cu diaspora moldovenească.

2. *Biroului Relații cu Diaspora:* sunt necesare noi politici și programe dedicate diasporei, care vizează acordarea asistenței necesare în crearea și consolidarea asociațiilor, consiliilor și platformelor diasporei, atragerea specialiștilor înalt calificați, recunoașterea calificărilor și rezultatelor obținute; inițierea unor programe de revenire și reîncadrare în câmpul muncii, acordarea de stimulente financiare, scutiri de taxe; necesitatea elaborării unei noi strategii care vizează antrenarea diasporei în procesul de dezvoltare a țării, după modelul României *Diaspora partener pentru dezvoltarea României*, ca o continuare și completare a Strategiei naționale *Diaspora 2025*; recomandăm inițierea dezvoltării unor programe de finanțare destinate activităților social-culturale și educaționale pentru comunitățile diasporei, în special, celor care se află în proces de formare; constatăm necesitatea stringentă pentru stabilirea unor centre culturale regionale în statele de reședință a diasporei moldovenești.

3. *Guvernului Republicii Moldova:* necesitatea consolidării capacităților funcționale ale instituțiilor naționale prin elaborarea unor noi politici sectoriale care ar viza consolidarea relațiilor cu diaspora; sporirea accesibilității serviciilor publice prin digitalizare, accesarea lor în regim online, reducerea timpului de răspuns la solicitările, demersurile și petițiile publice din partea diasporei; eficientizarea transparenței decizionale, prin date deschise și accesibile diasporei, prin facilitatea

accesului la informațiile publice, datele statistice, care determină investitorii din diasporă să ia decizii de investiții, crearea de afaceri și parteneriate cu antreprenorii locali;

4. *Ministerului Educației și Cercetării al Republicii Moldova:* considerăm necesar să fie inițiat un program care ar viza revizuirea politicilor curente privind reintegrarea copiilor și studenților din cadrul diasporei în procesul educațional național, prin facilitarea procesului de înscriere și recunoaștere a studiilor și competențelor obținute peste hotarele țării; recomandăm inițierea unor programe de mobilitate academică cu universitățile din cadrul statelor de reședință a diasporei, realizarea unor schimburi academice între membrii diasporei și conaționalii lor la nivel național;

5. *Președinției Republicii Moldova:* necesitatea aprofundării dialogului cu reprezentanții diasporei prin crearea unui *Consiliu consultativ al moldovenilor din cadrul diasporei*, ca un grup de inițiativă coordonat de instituția prezidențială, după exemplul României, care să servească ca o platformă de discuții și analiză asupra relațiilor statului cu diaspora, soluționarea problemelor cu care se confruntă conaționalii noștri de peste hotarele țării, să contribuie la eficientizarea politicilor naționale dedicate diasporei, să contribuie la sinergia între politicile de europenizare și cele dedicate diasporei; încurajăm elaborarea unor inițiative legislative de facilități fiscale la revenirea în țară a membrilor diasporei, după exemplul Poloniei, acestea ar urma să încurajeze revenirea tinerilor, familiilor cu mulți copii și investitorilor din cadrul diasporei;

Perspectivele cercetării problemelor științifice constau în continuarea abordării temei de cercetare: constatăm necesitatea realizării unei noi cartografieri complexe care să acopere mai multe state de reședință a diasporei moldovenești, să analizeze asociațiile diasporei și activitatea acestora, pentru a evidenția intențiile în raport cu Republica Moldova; considerăm oportun să fie cercetată diaspora din perspectiva unei resurse importante în atingerea obiectivului de integrare europeană inclusiv, în contextul obținerii statutului de candidat și inițierii negocierilor de aderare la UE. Constatăm necesitatea unor noi cercetări aprofundate, care să vizeze diverse aspecte ale europenizării prin intermediul diasporei; abordarea noului concept de diplomație prin intermediul diasporei, care necesită să fie aplicat în cadrul politicii externe și diplomației publice, nou instrument diplomatic în realizarea intereselor naționale. Cercetarea diasporei cuprinde un set complex de domenii diferite: politologie, economie, sociologie, cultură etc. Propunem să fie aprofundate aceste cercetări sub aspectul diverselor particularități ale diasporei și domeniilor de referință, participarea în cadrul activității politice, scrutinelor electorale, atragerii investițiilor, proiectelor umanitare și sociale.

BIBLIOGRAFIE

1. *Acord de Asociere între Uniunea Europeană și Comunitatea Europeană a Energiei Atomice și statele membre ale acestora, pe de o parte, și Republica Moldova, pe de altă parte*. Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 30.08.2014, nr.260/4. [online]. [citat 10.10.2022]. Disponibil:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A22014A0830%2801%29

2. ADAMSON F. B., DEMETRIOU M. 2007. *Remapping the Boundaries of State and National Identity: Incorporating Diasporas into IR Theorizing*. European Journal of International Relations 13 (4): 489–526. SBN: 9780231505833.

3. ANDRADE P.G., *EU cooperation on migration with partner countries within the New Pact: new instruments for a new paradigm? 2020. EU Immigration and Asylum Law and Policy*. [online]. [citat 08.12.2021]. Disponibil: https://eumigrationlawblog.eu/eu-cooperation-on-migration-with-partner-countries-within-the-new-pact-new-instruments-for-a-new-paradigm/

4. BOYLE, M., KITCHIN, R. *Diaspora for development: In search of a new generation of diaspora strategies. In: How Can Talent Abroad Induce Development at Home? Towards a Pragmatic Diaspora Agenda.* Migration Policy Institute, Washington DC, 2013, pp. 315-345. ISBN 9780983159131

5. BRUNEAU M., *Diasporas. Annales de géographie*. Année 1996, 591, pp. 545-546. [online]. [citat 03.07.2021]. Disponibil: http://journals.openedition.org/belgeo/13470;

6. CEBOTARI, S. *Politica externă a Republicii Moldova: Note de curs* / Svetlana Cebotari, Gheorghe Căldare; Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Relaţii Internaţionale, Ştiinţe Politice şi Administrative, Dep. Relaţii Intern. – Chişinău: CEP USM, 2018. – 370 p. ISBN 978-9975-142-08-3

7. Consiliul Europei. *Plan de acțiune pentru Republica Moldova 2017-2020*. GR-DEM(2017)3 17 ianuarie 2017 Document elaborat de Biroul Direcției Generale de Programe Document aprobat de către Comitetul de Miniștri al Consiliului Europei la 1 februarie 2017 (CM/Del/Dec(2017)1276/2.1bisa)

8. COHEN, R., FISCHER, C. *Routledge Handbook of Diaspora Studies*. Routledge, 2019, New York, 353 p. ISBN 9781315209050.

9. CHEIANU, A.D. *Cartografierea instituţiilor, organizaţiilor guvernamentale și neguvernamentale care oferă servicii migranţilor*. CIC „Sociopolis", Chișinău: 2016.

10. DELEU, E. *Generaţii secunde de migraţie: cazul Republicii Moldova*. Institutul de Cercetări Juridice şi Politice al Academiei de Ştiinţe a Moldovei Chişinău. 2017. ISBN:2023-09-10 10:07

11. ENACHI, A. *Diplomația diasporei în cadrul Politicii Externe a Republicii Moldova*. In: Studia Universitatis Moldaviae (Seria Ştiinţe Sociale), 2023, nr. 3(163), pp. 256-260. ISSN 1814-3199. DOI: 10.59295/sum3(163)2023_32 ISSN 1814-3199

12. ENACHI, A. *Diaspora în procesul de europenizare a Republicii Moldova și contribuția la dezvoltarea țării de origine*. In: Migrație, Diaspora, Dezvoltare: noi provocări și perspective, 20 septembrie 2016, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: Institutului de Cercetări Juridice şi Politice al Academiei de Ştiinţe a Moldovei, 2016, pp. 184-192. ISBN 978-9975-57-218-7

13. ENACHI, A. *Rolul diasporei în realizarea politicii de integrare europeană a Republicii Moldova.* In: Ştiinţa politică şi administrativă: provocări globale, soluţii locale. 13 noiembrie 2020, Chişinău. Chişinău, "Fox Trading", 2021, pp. 198-203. ISBN 978-9975-3459-7-2.

14. ENACHI, A. YEPREMYAN, T., *Diaspora's role in integration paths: the cases of Armenia and Moldova.* In: Moldoscopie. 2015, nr. 3(70), pp. 79-97. ISSN 1812-2566.

15. EJOV, C., EJOV, A. Conceptul de europenizare și cadrul său teoretic. In: Revista de Filosofie, Sociologie și Științe Politice. Chisinau: Academia de Științe a Moldovei, 2015. nr. 1, p. 32-40. ISSN 1857-2294

16. European Commission (2014). *The EU's Association Agreements with Georgia, the Republic of Moldova and Ukraine*. MEMO/14/430, Brussels: European Commission, 23/06/2014. [online]. [citat 18.03.2020]. Disponibil: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-en.htm

17. EUDiF - The European Union Global Diaspora Facility. Diaspora Engagement. Regional Series Report. Eastern Europe & Central Asia Regional Series.

18. Hotărârea Guvernului nr. 200 din 26.02.2016 cu privire la aprobarea Strategiei naţionale „Diaspora 2025" şi a Planului de acţiuni pentru anii 2016-2018 privind implementarea acesteia. Publicat : 04-03-2016 în Monitorul Oficial Nr. 49-54 art. 230

19. JUC, V. Modernizarea social-politică a Republicii Moldova în contextul extinderii procesului integraţionist European. Red. șt.:. Chişinău: Institutul de Cercetări Juridice, Politice şi Sociologice, 2018. Tipografia Centrală. 512 p. ISBN 978-9975-3043-8-2.

20. KOINOVA, M. Diasporas and International Politics: Utilizing the Universalistic Creed of Liberalism for Particularistic and Nationalist Purposes. In Bauböck, R. și Faist, T., (editori), Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 148-165. ISBN: 9789089642387.

21. KNOTT, K., MCLOUGHLIN, S. Diasporas : concepts, intersections, identities. London. Zed Books, 2010, 319 p. ISBN: 978-1-84277-948-4.

22. MACIUCA, O. Implicarea diasporei în dezvoltarea locală: Ghid operațional bazat pe experiența Republicii Moldova. PNUD Moldova. [online]. 2015 [citat 28.03.2023]. Disponibil: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Diaspora-Engagement-in-Local-Development-RO.pdf

23. MEDAM A. Diasporas. Archétype et typologie, Revue Européenne des Migrations Internationales, vol. 9, nr.1, 1993.

24. MORARU, V. Valențele valorilor europene. In: Moldoscopie. Nr. 2(73)/2016/ISSN 1812-2566. p.11-120.

25. MORARU, V. Republica Moldova și Uniunea Europeană: problemele și perspectivele cooperării. Ch.: Ştiinţa, 2010, 148 p., ISBN 978-997567-745-5.

26. MORARI, C. *Integrarea europeană a Republicii Moldova la etapa actuală: realizări şi tendinţe*. În: Materialele Conferinţei Ştiinţifice naționale cu participarea unternațională „Integrare prin cercetare şi inovare", 10-11 noiembrie 2015 Ch.: CEP USM, 2015, p. 229-231. ISBN 978-9975-71-703-8.

27. MOŞNEAGA, V. *Politica migraţionistă a statului moldovenesc: esenţa şi etapele de bază.* In: Republica Moldova: provocările migrației, Chișinău: 2009, pp. 9-23. ISBN 978-9975-67-744-8

28. MOȘNEAGA, V. *Migrație și dezvoltare: aspecte politico-juridice*. Manual; OIM, Misiunea în Moldova, Chișinău, 2017,118 p. ISBN 978-9975-89-075-5;

29. POPESCU, N., Ministrul Afacerilor Externe și Integrării Europene al Republicii Moldova. *Diplomația faptelor concrete 4D: dezvoltare europeană, dialog, diaspora, diplomație economică.* [online]. [citat 28.05.2023]. Disponibil: https://usm.md/?p=9233

30. PORCESCU, S. *Oportunități pentru comunitățile științifice din țările de origine*. In: Revista de Ştiinţă, Inovare, Cultură şi Artă „Akademos". 2008, nr. 3(10), p. 31-35, ISSN 1812-2566.

31. PUTINĂ, N. *Diaspora între fenomen istoric și categorie științifică (abordare teoretico-metodologică)*. În: Moldoscopie, 2015, nr. 3 (LXX). Chișinău: USM. 198 p. ISSN 1812-2566

32. RAGAZZI, F., *A comparative Analysis of Diaspora Policies.* Political Georgraphy 4, 2014: 74 -89:81. [online]. [citat 12.03.2023]. Disponibil https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2013.12.004

33. *Scoreboard - monitoring tool of the European Union - Republic of Moldova Mobility Partnership.* European Union – Republic of Moldova Mobility Partnership. [online]. [citat 14.11.2021]. Disponibil: www.scoreboard.mfa.gov.md

34. *Strategia Națională „Diaspora - 2025".* Aprobată prin Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 200 din 26 februarie 2016. Publicată în Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 4 martie 2016, nr. 49-54, art. 230.

35. *Strategia națională de dezvoltare „Moldova Europeană 2030".* Adoptată prin Legea nr. 315 din 6 octombrie 2022. Publicată în Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 21 decembrie 2022, nr. 409-410, art. 758.

36. SAFRAN, W. *Diasporas in modern society: myths of homeland and return*. In: Diaspora nr. 1 (1), 1997. ISBN: 978-92-1-148352-9.

37. SOLOMON, C. *Contribuţia administraţiei publice la reglementarea proceselor migraţionale din Republica Moldova*. In: Teoria şi practica administrării publice. Materialele conferinţei ştiinţifico-practice internaţionale. Chişinău: Academia de Administrare Publică, 2019, pp. 15-23. ISBN 978-9975-3240-4-5.

38. SHEFFER, G. *Diaspora Politics: At Home Abroad.* Cambridge University Press, UK. 2003, 290p. ISBN: 9780521009874.

39. TEOSA, V. STAMATIN, E. *Relaţiile de cooperare dintre Consiliul Europei şi Republica Moldova în contextul integrării europene.* In: Moldoscopie (probleme de analiză politică). N2 (49), Chişinău : CEP USM, 2010, p.107-121. ISSN 1812-2566.

40. VASILESCU, Gr. *Considerații privind metodologia studiilor europene contemporane.* În: Moldoscopie (probleme de analiza politica). Nr.4 (LXXI), Chisinau, CEP USM, 2015, p. 35-48. ISSN 1812-2566.

41. ZAHARIADIS, N. *Europeanization as Program Implementation: Effective and Democratic.* In: Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice, 10:3, 221-238, [online]. [citat 14.10.2021]. Disponibil: https://doi.org/10.1080/13876980802231040

LISTA PUBLICAȚIILOR AUTORULUI LA TEMA TEZEI

1. ENACHI, A. Diaspora Lobbying European Future for the Republic of Moldova. Case Study: Participation of Moldovan Diaspora in the last presidential elections. In: Eastern Europe-Regional Studies, nr. 4, 2017. ISSN: 2587-456X

2. ENACHI, A. Diaspora contribution to the Europeanization Process in the Republic of Moldova. EU Relations with Eastern Partnership: Strategy, Opportunities and Challenges, April 20-21, 2016, Chernivtsi, Ukraine, Editura Universitatii din Oradea, p.273

3. ENACHI, A. Antrenarea diasporei în procesul de dezvoltare a Republicii Moldova. "Ştiinţa politică şi societatea în schimbare", conferinţa ştiinţifică internațională (2015; Chişinău). Ştiinţa politică şi societatea în schimbare. Materialele conferinţei ştiinţifice internaţionale dedicate celei de-a 20-a aniversări a Facultăţii Relaţii Internaţionale, Ştiinţe Politice şi Administrative, 13 noiembrie 2015, Chişinău: CEP USM, 2015 CZU [32+316.42]:378(478-25)(082)=00

4. ENACHI, A. Diplomația diasporei în cadrul Politicii Externe a Republicii Moldova. In: Studia Universitatis Moldaviae (Seria Ştiinţe Sociale), 2023, nr. 3(163), pp. 256-260. ISSN 1814-3199. DOI: 10.59295/sum3(163)2023_32 ISSN 1814-3199

5. ENACHI, A. Rolul diasporei moldoveneşti în promovarea cursului European al Republicii Moldova. In: Современные миграционные процессы: состояние и основные формы, 17 decembrie 2015, Tiraspol. Chișinău, Republica Moldova: Organizația Internațională pentru Migrație, Misiunea în Moldova, 2016, pp. 186-193. SM ISO690:2012

6. ENACHI, A. Diaspora în procesul de europenizare a Republicii Moldova și contribuția la dezvoltarea țării de origine. In: Migrație, Diaspora, Dezvoltare: noi provocări și perspective, 20 septembrie 2016, Chişinău, Republica Moldova: Institutul de Cercetări Juridice şi Politice al Academiei de Ştiinţe a Moldovei, 2016, pp. 184-192. ISBN 978-9975-57-218-7

7. ENACHI, A. Rolul diasporei în realizarea politicii de integrare europeană a Republicii Moldova. In: Ştiinţa politică şi administrativă: provocări globale, soluţii locale. 13 noiembrie 2020, Chişinău. Chişinău, „Fox Trading", 2021, pp. 198-203. ISBN 978-9975-3459-7-2.

8. ENACHI, A. YEPREMYAN, T., Diaspora's role in integration paths: the cases of Armenia and Moldova. In: Moldoscopie. 2015, nr. 3(70), pp. 79-97. ISSN 1812-2566.

9. ENACHI, A. Rola diaspory w stosunkach międzynarodowych. Wkład w politykę zagraniczną. Seminarium Naukowe „Działalność Organizacji Polonijnych W Państwach Byłego ZSRR. [online]. [citat 10.01.2021]. http://wspolnotapolska.org.pl/klubstudenta/2020/002.php

10. ENACHI, A., MOȘIN O. Analiza rolului bisericii și al altor organizaţii și comunități religioase în cadrul diasporei. Cercetare realizată la nivel național asupra diasporei moldovenești. Studiu în cadrul proiectului IASCI-NEXUS Moldova, Chișinău, 2015.

11. ENACHI, A. Antrenarea diasporei în procesul de dezvoltare a Republicii Moldova. În: Materialele Conferinţei Ştiinţifice cu participare internațională –"Ştiinţa politică şi societatea în schimbare". Chişinău, 13 noiembrie 2015. Chişinau, CEP USM 2015, p.573-583. ISBN: 978-9975-71-721-2. 18.

12. ENACHI, A. Contribuţia diasporei la procesul de integrare europeană a Republicii Moldova. În: Moldovan Peace dialogues: societal integration, accommodative policies and strategies, from an academic perspective. Chişinau, CEP USM 2015, p. 207-217. ISBN: 978-9975-70-899-9.

ADNOTARE

la teza de doctor în ştiinţe politice *Diaspora ca actor al relațiilor internaționale în procesul de europenizare: cazul Republicii Moldova,* autor Andrei Enachi, specialitatea 562.01–Teoria și metodologia relaţiilor internaţionale şi a diplomației, Chişinău, 2023

Structura tezei cuprinde: trei capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografia din 260 titluri, 10 anexe, 152 pagini text de bază, 3 tabele, glosar de termeni. Rezultatele tezei sunt reflectate în 10 lucrări științifice (2 – în reviste internaționale, 2 – reviste naționale, 1 – în reviste de categoria B, 1 – în reviste de categoria C, 4 – în materialele conferințelor).

Cuvinte-cheie: Republica Moldova, diaspora, europenizare, dezvoltare, relații internaționale, migrație, modernizare, politică externă, diplomație publică, stat de origine, state de reședință, societatea civilă, integrare europeană.

Scopul lucrării constă în analiza conceptual-teoretică și aplicativă a diasporei în calitate de actor internațional, precum și rolul acesteia în procesul de europenizare a Republicii Moldova.

Obiectivele cercetării: (1) analiza dimensiunii istoriografice a cercetării fenomenului diasporei și rolului acesteia în procesul de europenizare; (2) analiza conceptual-teoretică asupra diasporei și a procesului de europenizare (3) determinarea dimensiunii metodologice privind cercetarea fenomenului diasporei și a procesului de europenizare; (4) examinarea politicilor și strategiilor de antrenare a diasporei în procesul de europenizare; (5) examinarea experienței și bunelor practici privind integrarea diasporei în procesul de europenizare (cazul Georgiei, Armeniei, României și Poloniei); (6) determinarea particularităților diasporei moldovenești, a cadrului normativ și instituțional al raporturilor dintre stat și diasporă în contextul procesului de europenizare; (7) elaborarea concluziilor și recomandărilor practice privind integrarea diasporei în politicile și strategiile de europenizare al Republicii Moldova.

Noutatea și originalitatea științifică cuprinde o abordare nouă în literatura de specialitate din Republica Moldova privind analiza diasporei ca actor al relațiilor internaționale, rolului asupra procesului de europenizare a Republicii Moldova, interacțiunea dintre diasporă și europenizare.

Rezultatul obţinut în domeniul cercetat care contribuie la soluționarea unei probleme ştiinţifice importante: a fost analizat cadrul conceptual privind diaspora ca actor internațional, rolul diasporei în procesul de europenizare, au fost formulate dovezi privind contribuția diasporei la europenizarea Republicii Moldova, prin evidențierea principalelor mecanisme, politici și rolul instituțiilor cheie implicate (instituții de stat, asociațiile diasporei, organizații regionale și internaționale), care confirmă rolul important al diasporei în cadrul relațiilor internaționale, precum și necesitatea valorificării potențialului diasporei ca partener în procesul de europenizare.

Semnificația teoretică a lucrării constă în încercarea de a aborda fenomenul diasporei din perspectiva unui actor internațional, precum și rolului în cadrul procesului de europenizare a Republicii Moldova. Din această perspectivă, diaspora este la o etapă incipientă, dar are un potențial semnificativ și trebuie să devină unul dintre obiectivele strategiilor naționale de integrare europeană și de politică externă, ca un instrument al diplomației publice contemporane.

Valoarea aplicativă cuprinde rezultatele cercetării, concluziile şi recomandările, care pot servi drept puncte de reper pentru factorii de decizie în vederea consolidării cadrului normativ, politicilor și strategiilor naționale dedicate diasporei și procesului de integrare europeană. Cercetarea poate servi și pentru elaborarea unui curriculum național care abordează diaspora și procesul europenizării Republicii Moldova.

Implementarea rezultatelor științifice este reflectată în tezele unor conferințe naționale și internaționale din Polonia, Georgia, România, Estonia, în articole publicate în reviste de specialitate din ţară şi de peste hotare; în activitatea autorului în calitate de diplomat și lector la Facultatea Relaţii Internaţionale, Ştiinţe Politice şi Administrative, Universitatea de Stat din Moldova.

ANNOTATION

to the doctoral thesis in political sciences: *Diaspora as an actor of international relations in the process of Europeanization: the case of the Republic of Moldova*, author Andrei Enachi, specialty 562.01 – Theory and Methodology of International Relations and Diplomacy Chisinau, 2023

The thesis structure consists of three chapters, general conclusions and recommendations, bibliography of 260 titles, 10 appendices, 152 pages of basic text, 3 tables, glossary of terms. The results of the thesis are reflected in 10 scientific papers (2 – in international journals, 2 – national journals, 1 – in category B journals, 1 – in category C journals, 4 – in conference materials).

Key words: Republic of Moldova, Europeanization, diaspora, development, migration, international relations, modernization, foreign policy, public diplomacy, state of origin, states of residence, civil society, European integration.

The aim of the paper relies in the conceptual analysis of the diaspora as an international actor, as well as the role of the diaspora in the Europeanization process of the Republic of Moldova at the current stage.

The research objectives (1) the analysis of the historiographic dimension of the research of the diaspora phenomenon and its role in the Europeanization process; (2) conceptual-theoretical analysis on the diaspora, its role in the Europeanization process; (3) determining the methodological dimension regarding the research of the diaspora phenomenon and the Europeanization process; (4) examination of policies and strategies to engage the diaspora in the Europeanization process; (5) examination of the experience, good practices regarding the integration of the diaspora in the Europeanization process (Georgia, Armenia, Romania and Poland); (6) determining the particularities of the Moldovan diaspora, normative and institutional framework of the relations between the state and the diaspora in the context of the Europeanization process; (7) drawing up conclusions and practical recommendations regarding the integration of the diaspora in the Europeanization policies and strategies of the Republic of Moldova.

The novelty and scientific originality consist in the novelty in the literature both from the Republic of Moldova and abroad, by the attempt to analyze the role of diaspora as an international actor through the prism of the Europeanization process of the Republic of Moldova.

The result obtained in the research field that contributes to the solution of an important scientific problem: lies in the analysis of the conceptual framework regarding the diaspora as an international actor, the role of the diaspora in the Europeanization process, evidence was formulated regarding the diaspora's contribution to the Europeanization of the Republic of Moldova, by highlighting the main mechanisms, policies and the role of the key institutions involved (state institutions, associations of the diaspora, regional and international organizations), which confirms the important role of the diaspora in international relations, as well as the need to capitalize on the potential of the diaspora as a partner in the Europeanization process.

The theoretical significance resides in arguing the need to strengthen the state's ties with the diaspora and the conceptual-theoretical identification of the diaspora's role in the Europeanization process.

The applicative value stems from the fact that the research results, conclusions and recommendations can provide important reference points for decision-makers to strengthen the state-diaspora relations, to increase the efficiency of national policies and activities dedicated to the diaspora-state interactions. My research could be of assistance for drafting new national curriculum addressing diaspora and Europeanization.

The implementation of the scientific results is reflected in the theses of some national and international conferences in Poland, Georgia, Romania, Estonia, in articles published in specialized journals from the Republic of Moldova and other countries, as well as in my professional work as a Lecturer at the Faculty of International Relations, State University of Moldova.

АННОТАЦИЯ

в докторской диссертации по политическим наукам *Диаспора как актор международных отношений в процессе европеизации: случай Республики Молдова*, автор Андрей Енаки, специальность 562.01 – Теория и методология международных отношений и дипломатии, Кишинев, 2023 г.

Структура диссертации: три главы, общие выводы и рекомендации, библиография из 260 наименований, 10 приложений, 152 страниц основного текста, 3 таблицы, словарь терминов. Результаты диссертации отражены в 10 научных статьях (2 – в международных журналах, 2 – в отечественных журналах, 1– в журналах категории B, 1 – в журналах категории C, 4 – в материалах конференций).

Ключевые слова: Республика Молдова, диаспора, европеизация, развитие, модернизация, международные отношения, внешняя политика, публичная дипломатия, государство происхождения и проживания, гражданское общество, евроинтеграция.

Цель исследования концептуальный анализ диаспоры как международного актора, а также роли диаспоры в процессе европеизации Республики Молдова на современном этапе.

Задачи исследования: (1).анализ историографического измерения феномена диаспоры и ее роли в процессе европеизации; (2). концептуально-теоретический анализ диаспоры, ее роли в процессе европеизации; (3). определение методологического измерения исследования феномена диаспоры и процесса европеизации; (4). изучение политики и стратегии по вовлечению диаспоры в процесс европеизации; (5) изучение опыта и передовой практики интеграции диаспоры в процесс европеизации (Грузия, Армения, Румыния и Польша); (6). особенности молдавской диаспоры, нормативной и институциональной базы отношений между государством и диаспорой в процессе европеизации; (7). подготовка выводов, рекомендаций о интеграции диаспоры в стратегию европеизации Республики Молдова.

Научная новизна и оригинальность заключается в том, что впервые в специализированной литературе Республики Молдова, сделана попытка подойти к диаспоре как к международному актору в контексте процесса европеизации, исследовать взаимодействие между диаспорой, "европеизации" и "развитие", роль диаспоры процесс европеизации Республики Молдовы.

Результат, полученный в исследуемой области, который способствует решению важной научной проблемы: включает анализ концептуальных рамок диаспоры как международного субъекта, роль в процессе европеизации, сформулированы доказательства вклада диаспоры в европеизацию Республики Молдова, путем выделения основных механизмов, роль институтов (государственные институты, объединения диаспоры, региональные и международные организации), что подтверждает важную роль диаспоры в международных отношениях, необходимость использования потенциала диаспоры как партнера в процессе европеизации.

Теоретическое значение состоит в обосновании необходимости укрепления отношений государства с диаспорой и концептуально-теоретическом определении роли диаспоры в процессе европеизации.

Прикладное значение исследования: результаты исследования, выводы и рекомендации могут служить ориентиром для лиц, принимающих решения, для укрепления отношений государства с диаспорой. Использование предложенных рекомендаций повысит эффективность национальной политики и деятельности посвященной диаспоре, взаимодействию с государственными институтами, разработки национальной учебной программы посвященной диаспоре, процессу европеизации и развития.

Имплементация научных результатов отражены в тезисах ряда национальных и международных конференций, в статьях, опубликованных в специализированных журналах; в авторской деятельности в качестве преподавателя, факультет «Международные отношения» Молдавского государственного университета.

ENACHI ANDREI

DIASPORA CA ACTOR INTERNAȚIONAL ÎN PROCESUL DE EUROPENIZARE: CAZUL REPUBLICII MOLDOVA

562.01 TEORIA ŞI METODOLOGIA RELAŢIILOR INTERNAŢIONALE ŞI A DIPLOMAȚIEI

Rezumatul tezei de doctor în relații internaționale

Aprobat spre tipar: 15.11.2023 Formatul hârtiei 60x84 1/16

Hârtie ofset. Tipar ofset. Tiraj 30 ex.
Coli de tipar.: 2.2

Centrul Editorial-Poligrafic al Universității de Stat din Moldova
mun. Chișinău, str. Alexei Mateevici, 60, MD 2022